

بسم الله الرحمن الرحيم

آسیب شناسی تربیت اجتماعی و راهکارهای آن در منابع تفسیری فریقین
زهرا قلی زاده^۱

چکیده :

وقتی که تربیت اجتماعی دچار آسیب شود، حریم های انسانی و معنوی شکسته شده و حرمت شکنی ها و تباهی ها در جامعه رشد می کند، به همین دلیل تبیین و بررسی آسیب های تربیت اجتماعی ضرورت دارد. نویسنده در این تحقیق درصدد بررسی آسیب شناسی تربیت اجتماعی و راهکارهای آن با استفاده از منابع تفسیری فریقین است. در منابع تفسیری که بر اساس آیات قرآن و روایات و عقل و اجماع می باشد، بر تربیت اجتماعی بعنوان سلاحی قدرتمند، برای رسیدن انسان به رشد و آگاهی تاکید شده است. در فرهنگ اسلامی تربیت اجتماعی مورد تاکید فراوان می باشد. در این نوشتار پس از بیان مفاهیم واژه های کلیدی، آسیب شناسی تربیت اجتماعی از دیدگاه مفسرین شیعی و اهل سنت در چهار بعد: اعتقادی، اقتصادی، فرهنگی و حاکمیتی مورد بررسی قرار گرفته است. در زمینه ی اعتقادی، تحریف مفاهیم و مبانی دینی و دین گریزی مطرح شده و در بعد اقتصادی به عوامل ایجاد تبعیض و فقر (اقتصادی و فرهنگی) و تجمل گرایی و اسراف، پرداخته شده است. در ادامه معضلات فرهنگی مثل آداب و رسوم غلط (بدعت) و رواج فرهنگ بیگانه و در خاتمه به نقش حاکمیت در ایجاد آسیب های اجتماعی، بیان شده است. روش تحقیق در این نوشتار به شکل نقلی و روش جمع آوری اطلاعات به صورت کتابخانه ای (دستی و رایانه) و روش پردازش اطلاعات تحقیقی، توصیفی و تحلیلی می-باشد.

کلیدواژه ها: آسیب شناسی، اجتماع، فریقین، منابع تفسیری

۱. سطح ۲، حوزه علمیه خواهران الزهرا (سلام الله علیهم) مراغه، کدطلبگی: ۹۸۱۲۰۲۰۳۹۶

مقدمه:

آسیب های اجتماعی پدیده هایی متنوع، نسبی و متغیر هستند. در بررسی علمی معلوم می شود که چه دسته ای از عوامل در روند تربیتی اختلال ایجاد کرده و تربیت صحیح را با مشکل روبرو ساخته است. با شناخت عوامل آسیب زا می توان آنها را از زندگی حذف کرد. بررسی واقع بینانه موانع و آسیب ها در تربیت خانواده و ارائه راهکارهای مقابله با آن، از ضرورت های انکارناپذیر در جامعه است.

اهمیت و ضرورت پرداختن به موضوع آسیب های تربیت اجتماعی به این دلیل است که ابعاد تربیتی انسان با توجه به ساختار زندگی فردی و اجتماعی او تعیین می شود و انسان موجودی اجتماعی است و با همنوگانش در محیط کوچکی چون خانواده و محیط بزرگتری چون جامعه زندگی می کند. علاوه بر اینکه خداوند هدف آفرینش انسان را رسیدن به کمالات اخلاقی و صفات الهی قرار داده است. بنابراین برای درست زیستن در کنار هم نوعان و همچنین هماهنگی با هدفی که برای آن خلق شده، لازم است که درست تربیت شود و رشد اجتماعی مناسبی داشته باشد. اما رسیدن به این هدف چندان آسان نیست و موانعی وجود دارد. این موانع با توجه به ساختار محیطی متفاوت است. این آسیب ها می توانند در زمره ضعف بینش ها و یا محیط زندگی او باشند. ناآگاهی و عدم گرایشات صحیح می تواند از جمله موانعی باشد که تربیت اجتماعی افراد را مختل کند. مقابله با این آسیب ها مسلماً دغدغه همه مصلحان و دلسوزان تربیتی است؛ اما دین بعنوان محوری ترین راهنمای تربیتی انسان، برای رفع این مشکلات، راهکارهای عملی و کاربردی و واقع گرایانه ای ارائه داده است. قرآن به عنوان کتاب انسان سازی و اخلاق بشری، که سخن آفریننده بشر است؛ هم در حوزه بینش و بصیرت و هم در حوزه رفتار و عمل رهنمودهایی عمیق و دقیق دارد. چرا که خداوند به عنوان خالق انسان و جهان، به خوبی به گرفتاریهای بشر در زمینه تربیتی و اخلاقی و راههای رفع آن آشناست و انسان ها برای درمان آسیب ها در ابعاد مختلف فردی و اجتماعی، باید رو به این منبع و حیانی الهی بیاورند. در این مقاله نیز تلاش خواهد شد تا با استفاده از منابع تفسیری فریقین به بررسی موضوع و راهکارهای آن پرداخته شود. حال این سوال مطرح است که در تربیت اجتماعی چه آسیب هایی وجود دارد؟ چه راهکارهایی برای حل آن پیشنهاد شده است؟ نظر علما و اندیشمندان مسلمان اعم از شیعی و سنی چیست؟

در مورد آسیب های تربیت اجتماعی، کتب و مقالات بسیاری نوشته شده است که به عنوان پیشینه تحقیق به برخی از این تالیفات اشاره می شود. «آسیب شناسی تربیت دینی، مولفان: علیرضا صادق زاده و محمد علی حاجی ده آبادی، انتشارات تربیت اسلامی، 1380» و پایان نامه «آسیب شناسی تربیت اجتماعی از دیدگاه اسلام، نوشته فاطمه فخار، دانشگاه آزاد اسلامی، 1395» و کتاب «آسیب شناسی اجتماعی، تالیف هدایت الله ستوده، چاپ 28، 1392» و کتاب «آسیب شناسی تربیت اجتماعی، اثر عبدالعظیم کریمی و محمد پوریان، انتشارات اندیشه معاصر، 1385» امتیاز و نوآوری این مقاله در این است که آسیب های تربیت اجتماعی از دیدگاه منابع تفسیری فریقین و در ابعاد مختلف اجتماعی مورد بررسی و

تحقیق قرار خواهد گرفت. از این سری نوشتارها می توان در زمینه آموزش های خانواده ، مسائل اجتماعی و جلوگیری از ناهنجاری ها و بزهکاری ها استفاده نمود.

1- مفهوم شناسی

در این قسمت برای درک عمیق از موضوع مقاله، کلمات کلیدی به صورت لغوی و اصطلاحی تعریف خواهند شد.

1-1- آسیب شناسی تربیتی

آسیب شناسی تربیتی از ترکیب واژه ها آسیب، شناخت و تربیت درست شده است که به این کلمات خواهیم پرداخت:

ابتدا کلمه آسیب و آسیب شناسی: آسیب در لغت به معنای زخم، ضرب، صدمه، عیب و نقص، تعب، رنج و... آمده است و در اصطلاح و به معنای عام، عبارت است از: شناخت دردها، کاستی‌ها، مصیبت‌ها و آفت‌های فکری، جنسی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و.. که روح و روان و محیط زندگی جوان را فرا گرفته است، و نیز راه یافتن به ریشه‌ها و عوامل متنوع آن.¹

منظور از آسیب شناسی، شناسایی آن دسته از عوامل مهم و موثری است که به وجود آمدن و یا تداوم حیات آنها می‌تواند فرآیند تحقق هر نظام و سیستمی را متوقف و یا به صورت محسوس کند نماید²

کلمه تربیت: تربیت عبارت است: 1- پروردن. 2- ادب و اخلاق را به کسی آموختن.³

خواجه نصیر الدین طوسی نیز چنین نوشت: تربیت صنعتی است که از طریق آن مدارج عالیّه انسانی فراهم می‌آید و پست‌ترین مراتب انسانی به کامل‌ترین رتبه خود می‌رسند⁴

با توجه به تعاریف فوق می‌توان نتیجه گرفت که هر آنچه که به تربیت انسان‌ها در جهت رسیدن به مراتب والای انسانی آسیب و ضربه وارد کند را آسیب تربیتی گفته و شناخت این آسیب‌ها را آسیب شناسی تربیتی گویند.

2-1- مفهوم اجتماع

اجتماع: گرد آمدن. تجمع. اجماع. فاهم آمدن. احتفال. انجمن شدن. فراهم آمدن. اتفاق کردن بر چیزی. قوی شدن: اجتماع الرجل. جوان گردیدن. سازگاری نمودن. عزم کردن. نزدیکی جسمی بجسم دیگر یا چندین جسم را بهم اجتماع گویند.⁵

«واژه "Community" به معنای اجتماع از ریشه لاتین "Communis" (مشارکت عامه) گرفته شده است. در زبان فارسی اصطلاح اجتماع از زبان عربی اخذ شده و به معانی جماعت، انبوهی، اشتراک، وفاق عمومی و شباهت زیستی گروهی از جانوران یا گیاهان یک

¹ - مجله معارف اسلامی، شماره 60، ص 24

² - بنیانیان، مجله قبسات، شماره 23، ص 45

³ - معین، فرهنگ فارسی معین، ذیل حرف تاء

⁴ - خواجه طوسی، نصیر الدین محمد، اخلاق ناصری، ص 107

⁵ - دهخدا، لغت نامه دهخدا، ذیل حرف الف

منطقه جغرافیایی با شرایط مساوی به کار رفته است»¹

«از منظر جامعه‌شناسی، اجتماع به گروهی از افراد اطلاق می‌شود که دارای پیوندهای قوی و بادوامی‌اند و نیز گاهی اوقات مکان جغرافیایی مشترکی دارند. همچنین اعضای آن در فعالیت‌های اجتماعی مشارکت منظمی دارند. افراد این گروه هویت‌یابی قوی با گروه دارند»²

«زندگی دسته جمعی این نیست که گروهی از انسانها در کنار یکدیگر و در یک منطقه زیست کنند و از یک آب و هوا و یک نوع مواد غذایی استفاده نمایند. درختان یک باغ نیز در کنار یکدیگر زیست می‌کنند و از یک آب و هوا و یک نوع مواد غذایی استفاده می‌نمایند، همچنانکه آهوان یک گله نیز با هم می‌چرند و با هم می‌خرامند و با هم نقل مکان می‌کنند. اما نه درختان و نه آهوان هیچ کدام زندگی اجتماعی ندارند و جامعه تشکیل نمی‌دهند. زندگی انسان که اجتماعی است به معنی این است که (ماهیت اجتماعی) دارد: از طرفی نیازها، بهره‌ها و برخورداریها، کارها و فعالیتها ماهیت اجتماعی دارد و جز با تقسیم کارها و تقسیم بهره‌ها و تقسیم رفع نیازمندیها در داخل یک سلسله سنن و نظامات میسر نیست، از طرف دیگر نوعی اندیشه‌ها، ایده‌ها، خلق و خویها بر عموم حکومت می‌کند که به آنها وحدت و یگانگی می‌بخشد، و به تعبیر دیگر، جامعه عبارت است از مجموعه‌ای از انسانها که در جبر یک سلسله نیازها و تحت نفوذ یک سلسله عقیده‌ها و ایده‌ها و آرمانها در یکدیگر ادغام شده و در یک زندگی مشترک غوطه‌ورند»³

3-1- مفهوم فریقین

فریقین: تنه فریق در حالت نصبی و جری. دو گروه. دو فریق. دو گروه متخاصم را در جنگ گویند: میان فریقین حربی عظیم قایم شد. شیعه و سنی. جن و انس.⁴

اصطلاح فریقین گاه برای اشاره به جنیان و انسانها نیز به کار رفته است.⁵ فریقین یا فریقان به معنای دو فریق و دو گروه است. در کتابهای مسلمانان معمولاً برای اشاره به دو مذهب اصلی دین اسلام یعنی شیعه و اهل سنت استفاده می‌شود.⁶ بر همین اساس اصطلاحاتی مثل منابع یا کتابهای فریقین، روایات فریقین، علمای فریقین، فقهای فریقین و اعتقادات فریقین رایج شده است.⁷ برخی بر اساس حدیثی از امام حسن عسگری (علیه السلام) که گفته‌اند که کلمه جائزین نیز به همین معناست و برای اشاره به شیعه و اهل سنت به کار می‌رود⁸

4-1- مفهوم منابع تفسیری

1 - آراسته‌خو، نقد و نگرش بر فرهنگ اصطلاحات علمی-اجتماعی، ص 74

2 - شارع‌پور، جامعه‌شناسی شهری، تهران، ص 11

3 - مطهری، جامعه و تاریخ، ص 18 و 19

4 - دهخدا، لغت نامه دهخدا، ذیل حرف فا

5 - فرهنگ معین، ج 2، ص 2542

6 - محدثی، فرهنگ غدیر، ص 465

7 - همان

8 - همان

یکی از راه کارهای مهم صیانت از فرهنگ جامعه اسلامی، تحریم هرگونه تسلط و ولایت کفار بر مؤمنان و جامعه اسلامی است که در اصطلاح فقها، به قاعده " نفی سبیل " ¹ معروف و به عنوان یکی از اصول حاکم بر روابط اجتماعی و بین الملل مسلمان ها با بیگانگان مطرح است . مراد از این قاعده این است که خداوند در تشریع احکام اسلامی، حکمی را که به واسطه آن سلطه و برتری کافر بر مسلمان تبئیت گردد، جعل نکرده است . بر فرض ثبوت این قاعده، حکومت آن بر همه عمومات و اطلاقات اولیه ثابت می گردد. ²

برای اینکه فرهنگ بیگانه نتواند در جامعه نفوذ جدی داشته باشد باید در کنار توجه به رشد معنوی و تعالی افراد، سعی کنیم جاذبه های مادی را فراهم کنیم، تفریح های سالم به اندازه کافی ایجاد نماییم و زمینه های ارضای نیازهای مادی را فراهم آوریم.

4- حاکمیت

آسیب های ناشی از ناحیه حکومت از مهمترین آسیب ها در تربیت اجتماعی است. حکومت ها به فکر و عمل جامعه جهت می دهند و اندیشه ها و باورهای خود را در میان مردم می گسترانند. سخن امام علی (علیه السلام) ناظر به همین مسئله است: «الناس بامرائهم اشبه منهم بأبائهم» ³ مردم، به دولتمردان خود شبیه ترند تا به پدران شان. و در جای دیگر می خوانیم: «الناس علی دین ملوکهم» یعنی مردم به روش و طریقه حاکمان و پادشاهان خویش زندگی می کنند. به هر حال این سخن چه حدیث باشد چه ضرب المثل بیانگر یک واقعیت اجتماعی است و آن این که معمولاً اقشار پایین دست جامعه - غیر از دانشمندان و عالمان - به دلیل جهل و نا آشنایی با دین و مسائل دینی تأثیر پذیری بیشتری نسبت به عالمان و نخبگان دارند و آن هم می تواند به جهت ابزارهایی باشد که در اختیار حاکمان و پادشاهان قرار دارد. حاکمان با ابزارهای تبلیغاتی و رسانه های عمومی که در اختیار دارند، آنچه را خود می پسندند و به نفع حکومت و قدرت آنها است، به عنوان باوری صحیح به مردم تحویل می دهند و مردم هم عموماً نگاهشان به آنها است و رفتار و کردار خویش را بر اساس همان باورهای تحمیل شده تنظیم می نمایند.

حاکم اسلامی باید در همه ی زمینه ها قوانین و دستورات اسلام را پیاده نماید و با هر گونه انحراف مبارزه نماید، این مسئله در فقه اهل تسنن تشکیلاتی به نام «حسبه» دارد و برای آن قواعدی تنظیم نموده اند. آنان معتقدند حاکم مسلمین شخص صلاحیت داری را برای امر به معروف و نهی از منکر تعیین کرده و تشکیلاتی در اختیار وی قرار داده تا از منکرات جلوگیری نماید. ابن خلدون می نویسد: «حسبه تکلیفی است دینی، ناشی از امر به معروف و نهی از منکر و بر حاکم مسلمین است که شخصی را برای این کار انتخاب نموده و کارمندانی را در اختیار وی قرار دهد تا وضعیت منکرات در جامعه را پی گیری کرده و متخلفین را تنبیه نماید» ⁴. آنان معتقدند یکی از وظایف محتسب، تعزیر گناهکار است.

¹ - فاضل لنکرانی، القواعد الفقهية، ج 1، ص 233

² - موسوی بجنوردی، القواعد الفقهية، ج 1، ص 162

³ - حرانی، تحف العقول عن ال الرسول، ص 207

⁴ - ابن خلدون، مقدمه ابن خلدون، ص 239

حکومت خوب حکومتی است که برای حل آسیب های اجتماعی فرمول صحیح و منطقی همراه با نوآوری و ارائه ابتکارات و خلاقیتها در جهت رسیدن به شکوفایی داشته باشد. حضرت علی علیه السلام، در آغاز خلافت، به عنوان وظیفه ای که به خاطر آن خلافت را قبول کردند، فرمودند: خداوند بر دانایان این وظیفه را قرار داده که بر سیری ستمگر و گرسنگی ستمدیده آرام و قرار نگیرند.

یکی دیگر از وظایف حاکم اسلامی، تلاش برای برپایی اموری است که شعائر مسلمانی به شمار می رود. حکومت باید برای احیای آن برنامه ریزی نموده و با موانع برخورد کند. در فقه مواردی است که حاکم حق دارد، برای اجرا نکردن آنها، مردم را تعزیر نماید؛ چرا که آنها از شعار عمومی مسلمین بوده و سستی مردم باعث فراموشی و به حاشیه رفتن آنها خواهد شد، مانند: نماز عید، نماز جماعت، اذان و ...¹

و نیز می فرماید: «أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ بَدَّلُوا نِعْمَتَ اللَّهِ كَفْرًا وَ أَحَلُّوا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبَوَارِ - آیا به کسانی که نعمت خداوند را به کفر تبدیل کردند و قوم خود را به سرای هلاکت در آوردند ننگریستی؟ جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا وَ يَكُونُ الْقَرَارُ - (آنان) به دوزخ درآیند که چه بد جایگاهی است»²

استاد قرائتی معتقد است: «رهبران منحرف، مایهی هلاکت و فساد جامعه می شوند و مردم را به جهنم می فرستند.»³

«اینجا نیز خطاب با رسول خدا (صلی الله علیه و آله) است و وضع پیشوایان کفر و رؤسای ضلالت را که ظلم نموده و کفران نعمت کردند بیان می کند، که نعمات الهی از هر طرف آنها را احاطه کرده بود ولی ایشان به جای شکرگزاری و ایمان به درگاه پروردگار، کفران نعمت نمودند و خود و قومشان را به هلاکت کشانیده و به شقاوت و آتش جهنم وارد نمودند، (چون قومشان نیز پیرو آنان بودند)، همچنانکه قرآن کریم در مورد فرعون می فرماید: (يقدم قومه يوم القيامة فاوردهم النار) پیشاپیش قوم خود حرکت می کند و ایشان را به آتش وارد می سازد»⁴

¹ - السمرقندی، تحفة الفقهاء، ج 2، ص 508

² - ابراهیم، 28 و 29

³ - قرائتی، تفسیر نور، جلد 4، ص 413

⁴ - طباطبایی، المیزان، جلد 12، ص 46 تا 49

نتیجه گیری :

در این مقاله که با عنوان «آسیب شناسی تربیت اجتماعی و راهکارهای آن در منابع تفسیری فریقین» می-باشد، نتایج ذیل به دست آمده است:

تربیت اجتماعی افراد یک جامعه با آموزه های اسلامی یکی از دغدغه های اصلی متولیان تعلیم و تربیت و اندیشمندان اسلامی است که غفلت از آن می تواند خسارتهای مادی و معنوی بسیاری از جمله مشکلات رفتاری ، عاطفی، اقتصادی ، اجتماعی ، در خانواده و جامعه بوجود آورد، در این مقاله این آسیب های پیش رو را شناسایی نموده و نظر قرآن و روایات و منابع تفسیری را در این خصوص مورد کنکاش قرار داد تا بتوانیم بهترین راه و روش را برای غلبه بر این آسیب ها انتخاب کنیم.

نتایج به دست آمده در این مقاله نشان می دهد اعتقادات و دین از مهمترین، مسائل جامعه مطلوب یا مدینه فاضله است و تحریف مفاهیم و مبانی دینی آغازگر ایجاد انواع بدعت ها و دین گریزی است. راهکار مقابله با دین گریزی استفاده صحیح از دین و معرفی دقیق و عالمانه از احکام دینی است که می تواند افراد را به ویژه نسل جوان را به دین جذب نماید. نابرابری های اقتصادی و اجتماعی از آسیب های تربیتی است که وقتی تعادل و عدالت نباشد، کار را به افراط و تفریط کشیده می شود. بنابراین برای رسیدن به یک جامعه عدالت محور باید همه مردم مشارکت داشته باشند. راهکار برون رفت آسیب تربیت اجتماعی تهاجم فرهنگی و تجمل گرایی این است که به آن مقدار رزقی را که خدا برایت مقدر کرده بسنده کن و در جهت آخرت عمل کن. فرهنگ بخش مهم و جدا نشدنی از مسائل اجتماعی است و بدعت به عنوان یک عامل مخرب ایمان، مهم ترین مسئله دینی و اصلی ترین آسیب می باشد. مردمی که از فرهنگ خود دور شوند و یا از انتساب به فرهنگ و تمدن و تاریخ خود احساس حقارت کنند، در پذیرش و قبول هویت فرهنگی جدید آمادگی بسیار دارند. راه کارهای مهم صیانت از فرهنگ جامعه اسلامی، تحریم هرگونه تسلط و ولایت کفار بر مؤمنان و جامعه اسلامی است و همچنین آسیب های ناشی از ناحیه حکومت از مهمترین آسیب ها در تربیت اجتماعی است. حکومت ها می توانند با اندیشه ها و باورهای صحیح و مبتنی بر عدالت اسلامی، بسیاری از آسیب های اجتماعی را از بین ببرند.

در پایان پیشنهاد می شود دست اندرکاران و متولیان امور اجتماعی اعم از حوزه های علمی، دانشگاه ها، آموزش و پرورش، صدا و سیما و دیگر رسانه ها در این زمینه به تولید محتوای فرهنگی و اجتماعی به زبان ساده و روان و جذاب بپردازند.

فهرست منابع و مآخذ :

قرآن کریم

سید رضی، محمد بن حسین، گردآورنده نهج البلاغه، مترجم محمد دشتی، انتشارات مشهور، قم، 1379ش

1. ابن خلدون، عبدالرحمن: مقدمه ابن خلدون، بیروت، دار الفکر، 1424ق
2. ابن فارس، احمد بن فارس، معجم مقاییس اللغة، انتشارات مکتب الإعلام الإسلامی، 1404ق
3. ابن کثیر، اسماعیل عمرو، (1419ق)، تفسیر القرآن العظیم، جلد 6، تحقیق: محمد حسین شمس‌الدین، بیروت: دارالکتب العلمیه.
4. آذرنوش، آذرتاش، فرهنگ معاصر عربی، نشر نی، فارسی، ج ۱، 1394ش
5. آراسته‌خو، محمد؛ نقد و نگرش بر فرهنگ اصطلاحات علمی-اجتماعی، تهران، گستره، 1370، چاپ دوم، ص 74.
6. بغوی، حسین ابن مسعود، معالم التنزیل، انتشارات دار إحياء التراث العربی، بیروت، 1420 ق
7. بهشتی، محمد حسین، نقش آزادی در تربیت کودکان، انتشارات بنیلد نشر آثار شهید دکتر بهشتی، 1372ش،
8. تمیمی آمدی، عبدالواحد، غررالحکم ودررالكلم، ناشر: موسسه فرهنگی دارالحديث، چاپ ۸، ۱۳۹۵ش
9. چلبی، مسعود، جامعه شناسی نظم، تهران، انتشارات نی، 1389ش
10. حرانی، ابن شعبه، تحف العقول، ترجمه محمد صادق حسن زاده، انتشارات آل علی، قم، 1376 ش
11. خدادادی، اسماعیل، مبانی جامعه‌شناسی، تهران، قم، یاقوت، ۱۳۸۴ش
12. خمینی، روح الله، صحیفه امام، انتشارات دفتر نشر و ترویج آثار امام خمینی، جلد 2، چاپ هفدهم، 1389
13. خواجه طوسی، نصیر الدین محمد، اخلاق ناصری، ص 107
14. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، چاپ دوم از دور جدید، دانشگاه تهران، تهران، 1391ش
15. راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ترجمه حسین خدایپرست، انتشارات نوید اسلام، چاپ 5، 1388ش
16. السجستانی، سلیمان بن الاشعث، سنن ابی داود، بیروت، دار الفکر، 1410ق

17. السرخسی، شمس الدین، **المبسوط**، بیروت، دار المعرفة، 1406ق
18. السمرقندی، محمد، **تحفة الفقهاء**، بیروت، دار الکتب العلمیه، 1414ق
19. شارع‌پور، محمود؛ **جامعه‌شناسی شهری**، تهران، سمت، چاپ دوم، 1389ش
20. صدوق، **علل الشرائع**، قم، کتاب فروشی داوری، چاپ اول، 1385ش
21. طباطبایی، محمد حسین، **ترجمه تفسیر المیزان**. ترجمه موسوی همدانی، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ۱۳۸۲ش
22. طباطبایی، محمد حسین، **روابط اجتماعی در اسلام**، مترجم: حجتی کرمانی، تهران، انتشارات بعثت، ۱۳۶۰ش
23. طوسی، محمد بن حسن، **التبیان فی تفسیر القرآن**، قم، مؤسسه آل البيت، 1361ش
24. فاضل لنکرانی، محمدرضا، **القواعد الفقهیه**، تهران، اسلامی، 1401 ق
25. قرائتی، محسن، **تفسیر نور**، ناشر موسسه در راه حق وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، 1374 ش
26. کلینی، محمد بن یعقوب، **الکافی**، تحقیق علی اکبر غفاری، تهران، 1388 ق
27. محدثی، جواد، **فرهنگ غدیر**، انتشارات معروف، قم، ۱۳۸۵ش
28. مطهری، مرتضی، **جامعه و تاریخ**، تهران، صدا، چاپ 5، 1372ش
29. معین، محمد، **فرهنگ فارسی معین**، انتشارات امیر کبیر، فرهنگ شش جلدی، 1388ش
30. مکارم شیرازی، ناصر، **تفسیر نمونه**، تهران، دارالکتب الاسلامیه، 1374ش
31. موسوی بجنوردی، سید حسن، **القواعد الفقهیه**، محقق، مهریزی، مهدی، درایتی، محمد حسن، قم، نشر الهادی، چاپ اول، 1419ق
32. نسقی، نجم الدین، **تفسیر نسقی**، تهران، سروش، 1367ش

نشریات و پایگاه های اینترنتی:

1. بنیانیان، مجله قبسات، شماره 23، ص 45
2. پایگاه اطلاع رسانی حوزه، <https://hawzah.net>
3. مجله معارف اسلامی، شماره 60، ص 24